

Carlo Vercellone*

RAD, INFORMACIJA I ZNANJE U NOVOM KAPITALIZMU: HIPOTEZA O KOGNITIVNOM KAPITALIZMU

Nakon krize fordizma, kapitalizam je ušao u fazu krupne preobrazbe koja utječe na načine valorizacije kapitalâ, na oblike vlasništva i podjele rada, dovodeći u pitanje neke od bitnih invarijanti razvojne logike rođene s prvom industrijskom revolucijom. U središtu te promjene nalazi se povećanje uloge znanja i nematerijalnih vrijednosti. No, ključna uloga znanja u dinamici kapitalizma nije sama po sebi neka historijska novost, pa se zato postavlja pitanje: u kojem smislu danas možemo govoriti o novoj ulozi znanja i, prije svega, koji su odnosi s transformacijama odnosa kapital-rad?

I. Ekonomija zasnovana na znanju naspram kognitivnog kapitalizma

Hipoteza kognitivnog kapitalizma razvija se kroz seriju dobro zasnovanih kritika teorije ekonomije zasnovane na znanju:

Prva se kritika odnosi na tendenciju da se znanju pristupi sa stajališta općih teorijskih modela, koji vrijede u svim vremenima i prostorima, zasnovanih na odvajanju ekonomskog područja od društvenih odnosa. Ta je tendencija odbacila uvažavanje povijesnosti u dinamici ekonomija, a to je karakteristično za većinu neoklasičnih pristupa koji se inspiriraju teorijama ljudskoga kapitala i endogenoga rasta (Becker i Marphy, 1992.; Lucas, 1988.; Romer, 1990.). Uglavnom, za

* C. Vercellone, docent na Sveučilištu Sorbona, Pariz. Ovo je skraćeni tekst predavanja koje je pod naslovom "Travail, information et connaissance dans le nouveau capitalisme: l'hypothèse du capitalisme cognitif" održano na kolokviju "Interroger la société de l'information" Sveučilište Mc Gill u Montrealu, 18.-19. svibnja 2006. S francuskog preveo Matko Meštrović.

te pristupe, kako uzvraća Howitt (1996.), novost ne počiva u povijesnoj pojavi ekonomije zasnovane na znanju. Ta bi se novost morala vidjeti isključivo u formiranju ekonomije znanja, to jest poddiscipline ekonomske znanosti, specijalizirane za smišljeno izučavanje znanosti u kojoj se vidi novi faktor proizvodnje. No, tu je jedan od najvećih paradoksa na koji nas je navikla ekonomska znanost: u svome pozivu da definiira jedinstveni model funkcioniranja ekonomije čini se da teoretičari ignoriraju ili zanemaruju važnost strukturnih promjena, koje ipak opravdavaju rastuću pozornost prema jednom novom polju istraživanja.

Druga se kritika odnosi na način na koji nove neoklasične teorije endogenoga rasta, jednako kao i teorije ekonomije zasnovane na znanju, tretiraju znanje isključivo (i a priori) kao robu ili kao kolektivno dobro, regulacija kojeg mora biti koncipirana u funkciji ekspanzije same proizvodne sfere, za koju se smatra da ona stvara bogatstvo: robnom sferom. Teza po kojoj je potraga za profitom i individualnim probitkom glavna pobuda za istraživanje i inovacije ima svoje porijeklo u jednoj reducirajućoj koncepciji proizvodnje znanja, shvaćenoga kao izolirani fenomen i bez odnosa sa socijalnim tkivom i znanjima koja je društvo prethodno akumuliralo. Ona pretpostavlja posve privatiziran robni sustav u kojem znanje ima tri bitne funkcije: robe koju se može prodati, nematerijalnoga kapitala koji donosi konkurentsku prednost i instrumenta nadzora i zaposjedanja tržišta.

Ukratko, za te pristupe još vrijedi stara uzrečica prema kojoj je *ekonomija znanost robnih vrijednosti*: vrijednost ima samo ono što ima cijenu, nije važno je li to rezultat intrinzične rijetkosti nekoga dobra ili stvaranja umjetne rijetkosti koju će se požuriti opravdati, kao u slučaju nekoga patenta, kao neizbježan poticaj proizvodnji znanja. Poznata dilema u središtu ekonomije znanja, između cilja da se u društvu osigura učinkovita upotreba znanja, kada je jednom proizvedeno, i cilja da se privatnom proizvođaču pruži idealna motivacija, prikriva drugu najčešće nepriznatu dilemu: kako pomiriti društveni karakter proizvodnje i cirkulacije znanja (što je uvjet njegovoga kumulativnoga karaktera) i privatnog prisvajanja plodova te društvene kooperacije?

Treća je kritika na redukcijsko gledanje na ulogu novoga znanja, u većini tumačenja pojave ekonomije zasnovane na znanju. Porijeklo te ekonomije tumači se uglavnom promjenom raširenosti pojave, nekom vrstom hegelijanskog prijelaza kvantitete u kvalitetu. To bi morao biti rezultat susreta između dvaju faktora: i) dugotrajne tendencije relativnoga povećanja takozvanoga neopipljivoga kapitala (odgoj, obrazovanje, istraživanje i razvitak, zdravlje); ii) poremećaja uvjeta reprodukcije i transmisije znanja i informacija, do čega je dovela 'spektakularna difuzija' novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija (OECD).

Ta vizija, premda pretendira uvesti ideju povijesnog diskontinuiteta, nikada, zapravo, u svojim analizama ne uzima u obzir ni ulogu konflikata u porijeklu društvene krize fordizma, niti proturječne preobrazbe odnosa kapital/rad koje se nalaze u središtu nastajuće ekonomije zasnovane na znanju.

Točnije, tri epistemološke prepreke priječe je da povede računa o novome mjestu znanosti u novome kapitalizmu.

1) Tehnološki determinizam, zajednički također teorijama Nove ekonomije i informacijskoga društva (Castells, 1996). On pridaje informacijskim i komunikacijskim tehnologijama pokretačku ulogu u prelazu na masovnu proizvodnju znanja i nematerijalnih dobara, prema mehanicističkoj shemi sličnoj pristupima koji su, prema Thompsonu (1988.), od izuma parnog stroja napravili vektor prve industrijske revolucije koja je dovela do formiranja radničke klase i masovne proizvodnje materijalnih dobara.

2) Povijesni redukcionizam, pristup koji ekonomiju zasnovanu na znanju shvaća, polazeći samo od naglaska koji se stavlja na aktivnosti posvećene namjernoj proizvodnji znanja, privilegiju elite radnika u istraživanju i razvitku i znanstvenom istraživanju. To tumačenje prikriva način na koji najznačajnija pojava nakon krize fordizma označuje izlaz iz industrijskog kapitalizma, a nalazi se u povratku kognitivne i umne dimenzije rada što se manifestira u ukupnosti proizvodnih aktivnosti, materijalnih ili nematerijalnih.

3) Pozitivističko i beskonfliktno shvaćanje znanosti i tehnologije vodi apstrahiranju društvenih odnosa i sukoba koji su obilježili čitavu povijest kapitalizma, i ključnog pitanja ovladavanja *umnim snagama proizvodnje*. Taj se pristup također očituje u tendenciji da se znanje tretira kao specifičan ekonomski predmet, *bestjelesan u odnosu na aktere*. Znanje se zapravo shvaća kao neovisan čimbenik proizvodnje, kojeg bi se specifičnost sastojala u tome da izmiče logici smanjenja prinosa, za razliku od onoga što se zbiva s "fizičkim" faktorima kapitala i rada.

Obratno, u tezi kognitivnog kapitalizma, znanje se ne može izdignuti u dodatni proizvodni faktor (neovisan o kapitalu i radu), niti se može asimilirati s kapitalom (kao u teoriji ljudskoga kapitala). Znanje i odgoj nisu ništa drugo nego sredstva izražavanja i stvaranja rada, subjektivni uvjeti proizvodnje koji karakteriziraju upotrebnu vrijednost radne snage.

U konačnici, ti pristupi zaboravljaju da se novost aktualne povijesne konjunktura ne sastoji u jednostavnom uspostavljanju ekonomije zasnovane na znanju, nego u ekonomiji zasnovanoj na znanju koja je podvrgnuta strukturnim oblicima upravljanja akumulacijom kapitala i uokvirena njima, što je posve druga stvar. To kritičko gledanje na političku ekonomiju *knowledge-based economy* izražava se, po našem shvaćanju, dvostrukim obrtajem, na konceptualnom i na metodološkom planu.

S jedne strane, bezbojni pojam ekonomije zasnovane na znanju zamijenjen je pojmom kognitivni kapitalizam. Taj pojam predlaže da se izvede na čistinu povijesna dimenzija i konfliktna dijalektika između dva termina od kojih je sačinjen:

- termin “kapitalizam”, koji označuje trajnost u mijeni osnovnih invarijanti kapitalističkoga sustava; poglavito pokretačke uloge profita i najamnog odnosa ili točnije različitih oblika ovisnoga rada na kojima počiva izvlačenje viška vrijednosti;
- izraz “kognitivni”, pak, iznosi na vidjelo novu prirodu rada, izvore vrijednosti i oblike vlasništva na koje se oslanja akumulacija kapitala i proturječnosti koje ona rađa. Te se proturječnosti očituju kako na razini odnosa kapital/rad (sfera proizvodnje i raspodjele), tako i kao sve oštrije antagonizam između društvenoga karaktera proizvodnje i privatnoga karaktera prisvajanja.

Sa druge strane, na metodološkom planu, pristup kognitivnog kapitalizma omogućuje da se znanje ponovo smjesti u konkretnu povijesnu dinamiku konfliktnih odnosa znati/moći koji određuju razvitak kapitalističke podjele rada i preobrazbe najamnoga odnosa.

Da bi se bolje shvatila ta problematika, važno je prisjetiti se kako je za Marxa rad kao kognitivna djelatnost, kao nerazdvojivo jedinstvo misli i akcije, svojstven čovjeku, i po nekim aspektima, čini samu njegovu bit (usporedi 7. Poglavlje *I. knjige “Kapitala”*).

U toj optici, čini nam se da je ovo ključna točka: ako je kognitivna dimenzija rada sama bit ljudske djelatnosti, ta se svijest može pokazati zaprekom kapitalističkom nadziranju proizvodnog procesa, dakle, i akumulaciji. Razumljivo je onda zašto odnosi znanja i moći čine bitan i konstitutivni element klasne borbe u organizaciji proizvodnje. Ta se borba artikulira oko dva bitna uloga:

Oni koji ovladavaju i diktiraju operativne načine, ovladavaju i intenzitetom i kvalitetom rada. U mjeri u kojoj kupnja i prodaja radne snage stavlja na raspolaganje količinu vremena, a ne radni učinak najamnika, to za kapitalista znači strukturnu nesigurnost. Tu imamo ulog na koji se Taylor izravno okomio u svojoj analizi “radničkog dangubljenja”. Otuda je on izveo potrebu da radnike valja lišiti njihovoga “prešutnoga znanja” i pretvoriti ga, *znanstvenim* izučavanjem vremena i pokreta, u kodificirano znanje koje zadržava uprava i prenosi ga najamnim radnicima u obliku vremenskih propisa za pojedine operativne procedure.

Drugi je razlog, još jači, jer oni koji drže proizvodno znanje mogu zaželjeti i voditi proizvodnju, to jest mogu zaželjeti da sami definiraju organizaciju rada i društvenu svrhu proizvodnje. Tako je jedna opsežna historiografija pokazala da se difuzija fordističko-taylorističke organizacije rada ne odnosi samo na njihovu prilagodbu logici serijskoj proizvodnji. Ona je prije svega rezultat potrebe da se destrukturno klasni sastav profesionalnih radnika koji je, osobito s pokretom radničkih savjeta između dva rata, bio razvio snažnu samoupravnu rivendikaciju.

Konačno, konfliktna dinamika koja je vodila nadzoru nad umnim snagama proizvodnje, objašnjava zašto se razvitak kapitalističke podjele rada, nakon prve industrijske revolucije, sastojao u pokušaju da se rad, koliko je god to moguće, liši

svoje kognitivne dimenzije i da se transformira u svoju suprotnost, u mehaničku i repetitivnu aktivnost. Tu je porijeklo tendencije koju Marx karakterizira kao prijelaz od formalne prema stvarnoj podčinjenosti rada kapitalu. No, ta tendencija, koja je u mnogim aspektima svoj historijski rezultat našla u modelu fordističkoga rasta, ostat će nesavršenom i nedovršenom, a neprekidno će jedan novi tip znanja težiti da se rekonstituiru na najvišoj razini razvitka tehničke i društvene podjele rada, kao što je, čini se, već Marx uočavao svojim hipotezama o *generalnom intelektu* i krizi logike stvarne podčinjenosti (Vercellone 2006.).

II. Prijelaz prema kognitivnom kapitalizmu: nekoliko elemenata za povijesno sagledanje

Ako je znanje uvijek imalo prvorazrednu ulogu u dinamici kapitalizma, njegovi su se izričiti oblici jako mijenjali u vremenu i u prostoru. Važno je stoga precizirati u čemu se sastoji promjena koja danas utječe na odnos između znanja i kapitalizma i koja dopušta da govorimo o krizi industrijskoga kapitalizma i o prijelazu na novi povijesni sustav akumulacije. Da bismo bolje označili povijesnost fenomena "znanje", čini nam se korisnim, s heurističkog stajališta, naglasiti tri komplementarne dimenzije s kojih se može razumjeti njegovo mjesto u dinamici kapitalizma.

Prva je dimenzija odnos kapital/rad. Ona upućuje na često konfliktni odnos između dva nerazdvojiva aspekta ekonomije znanja:

- znanja utjelovljenih i pokretanih radom: njihova karakterizacija mora se osloniti na oblike tehničke i društvene podjele rada i na društveno-institucionalne mehanizme koji reguliraju pristup znanju i određuju opću razinu formiranja radne snage;
- znanja utjelovljenih u kapitalu, u obliku fiksnog, fizičkog kapitala ili u obliku nematerijalne imovine.

Odnos između ta dva aspekta u središtu je historijske karakterizacije različitih konfiguracija odnosa kapital/rad. On ima ključnu ulogu, kako u mehanizmima proizvodnje znanja i inovacija, tako i u određivanju vrijednosti i kompetitivnosti tvrtki i teritorija. Stoga zauzima prvo mjesto, jer usmjeruje i presijeca velikim dijelom ostale dvije dimenzije.

Druga dimenzija upućuje na pitanje regulacije načina pristupa, difuzije i prisvajanja znanja. Pojednostavnjeno rečeno, radi se o načinu kojim je znanje garantirano kao slobodno dobro, izuzeto od tržišne logike, ili je, naprotiv, predmet racionalizacije sa ciljem privatnoga prisvajanja i pretvaranja u fiktivnu robu (u smislu Polanyija). Izučavanje ove dimenzije otvara ključna pitanja koja su danas

predmet rasprava i žestokih sukoba - posebno onih koji se odnose na prava intelektualnog vlasništva i institucionalne regulacije odnosa između sustava otvorene znanosti i sustava zatvorene znanosti.

Treća je dimenzija znanje kao ključni čimbenik u određivanju kompetitivne sposobnosti na mikro-, mezo- i makrorazini ekonomije. Ona prema tome ima bitnu ulogu u preciznoj povijesnoj analizi oblika konkurencije i načina uključivanja u međunarodnu podjelu rada.

Te dimenzije, u njihovoj interakciji, omogućuju da se opiše relativno koherentna logika regulacije i proizvodnje znanjā koja dominiraju u povijesnom sustavu akumulacije.

II.1. Režim ekonomije znanja pod industrijskim kapitalizmom

Pojava industrijskog kapitalizma podudarna je s otvaranjem jednog izričitog puta regulacije ekonomije znanja zasnovane na tri glavne tendencije: socijalnoj polarizaciji znanja, odvajanju umnoga od manualnoga rada i na procesu inkorporacije znanja u fiksnom kapitalu. Taj se proces oslanja na logiku akumulacije zasnovanu na središnjosti velikih manchesterskih tvrtki, zatim onih fordističkih u proizvodnji standardiziranih trajnih masovnih dobara. Ta logika od razvitka fiksnoga kapitala čini bitan predmet vlasništva i glavni oblik tehničkoga napretka. Središnje mjesto materijalnoga rada u industrijskom kapitalizmu ide zajedno s uspostavljanjem norme stvaranja vrijednosti s osloncem na istraživanje homogenih ekonomija vremena i obujma proizvodnosti.

i) Najamni odnos i ekonomija znanja u industrijskom kapitalizmu

U dinamici tehničkoga progressa potaknutoga prvom industrijskom revolucijom, traganje za povećanom proizvodnošću neodvojivo je i podložno je traganju za redukcijom ovisnosti kapitala o proizvodnome znanju radnika koje ima odlučujuću ulogu u organiziranju predindustrijske proizvodnje (Dockès i Rosier, 1983.; Marglin, 1974.). Razvitak industrijskoga kapitalizma počiva na procesu eksproprijacije znanja radnika i na njegovom inkorporiranju u sve kompleksniji sustav alata i strojeva. Ta tendencija realnoga podčinjavanja rada kapitalu konkretizira se u odvajanju i suprotstavljanju znanja i kolektivnog radnika.

Druga je bitna značajka: u industrijskom kapitalizmu, na osnovi te logike podjele rada, glavni kriterij ekonomske efikasnosti postaje potraga za homogenim ekonomijama vremena. Taj kriterij, koji će postati i osnova vrijednosti-vremena rada,

konkretizira se organizacijom rada u terminima propisanoga rada i dopuštenoga vremena. Taj procjep suprotstavlja vrijeme neposrednog najamnoga rada, koje se jedino smatra proizvodnim, drugim društvenim vremenima posvećenima izobrazbi i reprodukciji radne snage, što se smatra neproizvodnim vremenom.

Logika polarizacije znanja svojstvena industrijskom kapitalizmu u mnogim je aspektima svoj vrhunac našla u fordističkom modelu. Taj se model zasniva, sa stajališta ekonomije znanja, na hijerarhiji između dviju funkcionalnih i nepropusnih razina podjele rada. Na razini pogona znanstvena organizacija rada nastoji oduzeti svaku umnu dimenziju aktivnostima proizvodjenja: rad, u Marxovom smislu, postaje tako sve više i više “apstraktan”, ne samo u svome obliku, nego i u svome sadržaju, a direkcija centralizira sve elemente tradicionalnih znanja koje su u prošlosti posjedovali radnici. To odvajanje rada od subjektivnosti radnika rezultira procesom objektivizacije samog rada u cjelokupnost opisivih zadataka, mjerljivih normom kronometra. Inovacija je postupno istjerana iz radionice i rad koncipiranja postaje monopol jednoga manjinskoga dijela radne snage smještene u uredu za metode ili u centru za istraživanje i razvitak (R&D).

ii) Znanje, inovacija i determinante kompetitivnosti

U industrijskom je kapitalizmu kompetitivna sposobnost proizlazila iz stupnja razvitka sektora materijalne opreme. Specijalizacija zemalja u tome sektoru bila je, zapravo, glavna pokretačka poluga koja je omogućivala vladanje evolucijom proizvodnih normi inkorporiranih u stalnom kapitalu i diktiranje hijerarhije međunarodne podjele rada. (Mistral, 1986.). Pokretačka uloga opipljivoga kapitala i dinamika inovacija svojstvena industrijskom kapitalizmu (obilježena kratkim fazama radikalnih inovacija kojima su slijedila duga razdoblja postepenih inovacija) pomažu objasniti način regulacije istraživanja i intelektualnog vlasništva u industrijskom kapitalizmu.

iii) Intelektualno vlasništvo i regulacija istraživanja u industrijskom kapitalizmu

Nakon početka dvadesetoga stoljeća, mehanizmi smišljene proizvodnje znanja, marginalizirajući kolektivnog radnika, počivali su na dva specifična sustava regulacije:

- prvi je bio javni sustav istraživanja i visokoga obrazovanja, a njegova je bitna uloga da proizvede i prenese osnovna slobodna znanja prema modelu takozvane otvorene znanosti. U tome okviru, istraživanje je financirano zaobilazno subvencijama, s ogradom da je difuzija rezultata istraživanja slobodna i besplatna i da glavna motivacija istraživačkoga rada nije profit, nego priznanje znanstvene zajednice;
- drugi je sustav onaj centara za razvitak i istraživanje (R&D) i ureda za metode velikih tvrtki. U tome okviru, znanstvena i osobito tehnološka znanja proizvode se interno. Karakteriziraju ih jake prešutne dimenzije, specifične za pojedinu tvrtku i kontrolirane vertikalno.

Pravila intelektualnog vlasništva koherentna su s logikom akumulacije kapitala i privatnoga prisvajanja znanja, koja logika počiva na materijalnoj imovini. Patentiranje izuma mora biti opravdano njihovim inkorporiranjem u tehnički industrijski dispozitiv, to jest mora ovisiti o ljudskom kreativnom radu, a ne o prirodi. Te su norme naznačile preciznu granicu između prave inovacije i otkrića.

Osim toga, za vrijeme industrijskoga kapitalizma, patentni se sustav uklapao u režime akumulacije koji su počivali na bitno nacionalnim osnovama. Tako glede primjene patent nije samo vremenski ograničen, nego je to isto tako i teritorijalno: odnosi se samo na nacionalnu državu. Stupovi toga sustava dovedeni su danas u pitanje nadilaženjem granica prava intelektualnoga vlasništva i njihovom internacionalizacijom prema modelu koji prevladava u SAD.

II.2. Kriza industrijskoga kapitalizma i prijelaz prema kognitivnom kapitalizmu: porijeklo, smisao i ulog

Transformacija suvremenog kapitalizma svoje porijeklo nalazi osobito u preispitivanju dugotrajne tendencije polariziranja znanja svojstvene industrijskom kapitalizmu. Taj obrat odgovara krizi logike stvarne podčinjenosti, barem kada se radi o procesu proizvodnje. Očituje se afirmacijom nove kvalitativne prevage živoga znanja, utjelovljene i pokretane radom, u odnosu na formalizirano znanje utjelovljeno u stalnom kapitalu i organizaciji tvrtki. U afirmaciji te nove hegemonije živoga rada u odnosu na mrtav rad kapitala nalazi se, po našem mišljenju, okosnica hipoteze kognitivnog kapitalizma. Ukratko, znanje i umni rad nisu više "kao i svaki drugi posao, glavno ili jedino zanimanje, jedne posebne klase građana", kako je tvrdio Smith. Oni se počinju rasprostirati u krilu društva, i ti će se oblici rasprostiranja znanja sve više pokazivati i u samim organizacijama i u odnosima među tvrtkama.

Ta evolucija pruža svoje korijene u tri procesa koji su uzrokovali socijalnu krizu fordističkog najamnog odnosa:

- *Odbijanje fragmentiranoga rada i porast potrebe za autonomijom najamnih radnika odredili su krizu znanstvene organizacije rada, iako ta evolucija ne znači kraj istraživanja neotajlorističke racionalizacije rada, uključivši i umni rad. Dinamika socijalne transformacije prelijeva se preko granica tvornica i destabilizira općenito cjelinu institucija disciplinarnog društva na kojima je počivao industrijski kapitalizam.*
- *Konstitucija rasprostranjene intelektualnosti proizašla iz "demokratizacije obrazovanja" i podizanja opće razine izobrazbe. Ta nova kvaliteta radne snage dovela je do uspona nematerijalnoga i umnoga rada i do preispitivanja oblika podjele rada i tehničkoga progressa svojstvenih industrijskom kapitalizmu.*
- *Ekspanzija jamstava i kolektivnih usluga države blagostanja. Ta je dinamika često tumačena kao čimbenik krize fordizma, preokrećući "dugotrajnu tendenciju snižavanja socijalnih troškova društvene reprodukcije radne snage" (Aglietta, 1976, p. 326). Suprotno tome, možemo ustvrditi, a posteriori, da je ona istodobno postavila dva bitna uvjeta za polet ekonomije zasnovane na znanju prema logici koja je, u mnogim aspektima, mogla konstituirati alternativu aktualnoj regulaciji kognitivnog kapitalizma. Dva razloga govore u prilog toj tezi.*

Prvi je razlog to što se socijalni uvjeti i pravi pokretački sektori ekonomije zasnovane na znanju ne nalaze u privatnim laboratorijima za istraživanje i razviti-tak, nego u institucijama i kolektivnim proizvodnjama države blagostanja (zdravlje, obrazovanje, javna i sveučilišna istraživanja) namijenjenima proizvodnji čovjeka čovjekom.

Drugi je razlog to što je, u sedamdesetim godinama, ekspanzija socijalne najamnine (mirovine, nadoknade za nezaposlenost, itd.) dopustila ublaživanje prisile najamnog odnosa i pogodovala je mobilnosti odabranoj između različitih oblika rada i djelatnosti. To je bilo podudarno i s oslobađanjem vremena (oduze-toga kapitalu) koje se, sa stajališta ekonomije zasnovane na znanju, predstavlja, da kažemo, zajedno s Marxovim spominjanjem generalnog intelekta, kao nepo-sredna proizvodna snaga.

Tu je potrebno istaknuti bitan argument koji se odnosi na genuzu novog kapitalizma. Uspostavljanje uvjeta za ekonomiju zasnovanu na znanju i postavljanje u središte nematerijalnoga i umnoga rada prethodi, s logičkoga i historijskoga stajališta, genuzi kognitivnog kapitalizma. Prijelaz na kognitivni kapitalizam rezultat je procesa restrukturiranja kojim kapital pokušava obuhvatiti i podvrgnuti svojoj logici kolektivne uvjete proizvodnje znanja i prigušiti potencijal emancipacije sadržan u poletu rasprostranjene intelektualnosti.

U tom se kontekstu dobrim dijelom objašnjava način na koji je kognitivni kapitalizam, pod okriljem financija i neoliberalnih politika, potaknuo novi proces

desocijalizacije ekonomije koji ima dva bitna cilja kontradiktorna karakteru socijalnih i institucionalnih uvjeta, a koji bi mogli dopustiti učinkovito upravljanje ekonomijom znanja:

- prvi je cilj proširenje robne sfere postupnim koloniziranjem institucija države blagostanja i zajedničkih dobara što ih predstavljaju znanje i život (vivant) ;
- drugi je da se naglase, ponovnim uspostavljanjem konkurentskoga poretka, neizvjesnost i individualizacija najamnoga odnosa. Jačanje ekonomske prisile nad najamnicima postaje bitnim uvjetom nadzora i privođenja radu jednoga dijela radne snage koja je na razini proizvodne sfere sve autonomnija.

Sve u svemu, možemo tvrditi da aktualno reguliranje kognitivnog kapitalizma počiva na logici koja može potkopati kolektivne izvore proizvodnje znanja. Da bi se bolje označili smisao i uloga te promjene, valja ispitati te preobrazbe i proturječnosti na razini triju dimenzija znanja koje smo utvrdili.

i) Promjene u podjeli rada i najamni odnos

Glavni je izvor vrijednosti odsad u znanjima pokrenutima živim radom, a ne u resursima i u materijalnome radu. Zapravo, u novom kapitalizmu radna aktivnost rastućega dijela populacije sastoji se sve više u obradi informacija, u proizvodnji znanja i u angažiranju u uslužnim odnosima zasnovanima na razmjeni znanja, komunikaciji i proizvodnji čovjeka čovjekom. Važnost rutinske proizvodne aktivnosti i manualnog rada radi preobrazbe stvari uz pomoć alata i strojeva također materijalnih, povlači se pred novom paradigmom rada koja je istovremeno nematerijalna, umna i komunikacijska. U tome bi se okviru moglo tvrditi da informacija i kodificirano znanje odsad čine glavni predmet preobrazbe i da se prešutno znanje, mozak ljudi, predstavljaju kao glavni alat koji omogućuje obradu toga materijala, to znači preobrazbu u novi proizvod i nova znanja.

Taj je uspon kognitivne i nematerijalne dimenzije rada poglavito uzrok dviju krupnih promjena u proizvodnoj organizaciji i najamnom odnosu u odnosu na tendencije svojstvene industrijskome kapitalizmu. Prva je promjena prijelaz iz taylor-ske u kognitivnu podjelu rada. Drugim riječima, načelo koje strukturira podjelu rada u okrilju tvrtke prelazi od tehničke logike zasnovane na dekompoziciji zadatka na logiku učenja i specijalizacije u jednome polju kompetencija (Mouhoud, 2003). Djelotvornost u tome obliku podjele rada ne počiva više na operativnim vremenima vezanima uz različite zadatke, nego na kumulativnoj naravi znanjā koja osiguravaju maksimizaciju sposobnosti učenja i inovacije. Ta evolucija teži

raskidu granica koje su jednom bile nepropusne između koncepcije i izvedbe, pa dinamika inovacije ponovo silazi u pogon, odkuda ju je industrijski kapitalizam htio izagnati. Ukratko, kao što sugerira Lorino (1993), “proizvodna znanost nije više ”encapsuléé“ u koncepciji zaleđenoj u strojevima”.

Ona se nalazi sve više u reaktiviranju radne snage sposobne da dijeli generička i dekontekstuirana znanja pogodna za višestruku primjenu u najrazličitijim područjima (Veltz, 2000). Ta promjena najamnoga odnosa izaziva, međutim, nove napetosti. Osobito, nova prevaga znanja inkorporiranih u radu postavlja dosad nepoznate probleme uokvirenja, jer se proizvodna kooperacija najamnika može razviti autonomno u odnosu na funkcije direkcije tvrtke. U tom kretanju, tajlorističko propisivanje radnih postupaka teži da bude zamijenjeno “propisom subjektivnosti” (Clot, 2002), to znači nalogom najamnicima da se unesu u rad, stavljajući svoju kreativnost u službu tvrtke kao da se radi o prostoru slobodne i neovisne djelatnosti. Taj pokušaj da se odgovori na krizu realne podčinjenosti na razini radnoga procesa podčinjivanjem same subjektivnosti radnika, nailazi na dvije glavne teškoće. Propisati subjektivnost odgovara zapravo “paradoksalnom nalogu” da se istodobno traži nešto i nešto što je tome nečemu suprotno. To izaziva procjep u integritetu osobnosti i opasnost da utječe na sposobnost učenja radnika i, posredno, na sposobnost tvrtke. Osim toga, propisivanje subjektivnosti najčešće se odvija preko sustava individualnih poticaja na štetu kohezije radnoga kolektiva o kojemu ovisi proces akumulacije znanja.

Druga je promjena kriza fordističko-industrijske konvencije proizvodnosti obujma i ”vremenskoga režima” zasnovanoga na razlikovanju između rada i nerada, sfere proizvodnje i sfere reprodukcije (Vercellone, 2005). Industrijski kriteriji evaluacije učinkovitosti dovedeni su u pitanje: referiranje na homogenu vrijeme u najvećem broju slučajeva ne dopušta više da se opiše i organizira rad, niti da se predstavi kao pouzdana mjera vrijednosti i troškova proizvodnje. Posebno u sektorima s intezivnim znanjima vrijeme neposredno posvećeno proizvodnoj aktivnosti u tijeku službenoga radnoga vremena nije više ništa drugo nego frakcija, često i najmanje važna, društvenoga vremena proizvodnje. Kognitivni rad po samoj svojoj naravi predstavlja se kao kompleksna kombinacija intelektualnoga djelovanja, refleksije, komunikacije, uzajamnoga dijeljenja i elaboriranja znanja koja se ostvaruju koliko izvana, toliko u samom okviru neposrednog rada, izravno, u proizvodnji. U tome se okviru konvencionalne granice između rada i nerada raspadaju, pa društvo u cjelini postaje izvor tehničkoga napretka koji je tvrtkama egzogen. Iz toga slijedi da se pojam proizvodnoga rada odsad mora proširiti na ukupnost društvenih vremenā koja sudjeluju u ekonomskoj i društvenoj reprodukciji.

Primijetimo, u suočenju s tom evolucijom da bi se prijedlog o garantiranom socijalnom dohotku koji ne ovisi o zaposlenju, mogao opravdati, pa i sa stajališta ekonomije zasnovane na znanju, kao istodobno kolektivna investicija društva u

znanje i kao primarni dohodak za pojedince, tj. kao uzvrat za socijalni rad koji je danas neplaćen. Njegovo teorijsko utemeljenje oslanjalo bi se, dakle, na preispitivanje i proširenje pojma proizvodni rad, i to sa dvostrukoga stajališta:

- prvo je stajalište povezano s pojmom proizvodnoga rada, shvaćenoga prema dominantnoj tradiciji u okrilju političke ekonomije, kao rada koji rađa profit i/ili sudjeluje u stvaranju vrijednosti. Danas nazočimo važnom proširenju vremena rada, izvan službenoga radnoga dana, koja su izravno ili neizravno sadržana u formiranju vrijednosti koju izvlače tvrtke. Zajamčeni bi socijalni dohodak odgovarao, prema tome stajalištu, nadoknadi za tu sve više kolektivnu dimenziju djelatnosti koja stvara vrijednosti koja se širi na ukupnost društvenih vremenā, dajući priliku za ogromnu masu nepriznatoga i neplaćenoga rada.
- drugo stajalište vodi prema pojmu proizvodnoga rada koji proizvodi upotrebne vrijednosti i koji je izvor bogatstva koje izmiče logici robe i podčinjenog najamnog rada.

Zamijetimo istodobni odnos antagonizma i komplementarnosti koji ta dva proturječna oblika proizvodnoga rada zadržavaju u razvijanju kognitivnog kapitalizma. Ekspanzija slobodnoga rada ide usporedno s njegovom podčinjenošću društvenome radu, proizvođaču vrijednosti, zbog istih onih tendencija koje tjeraju na zamagljivanje razdvajanja rada od ne-rada, sfere proizvodnje od sfere reprodukcije.

Pitanje koje je postavljeno uvođenjem zajamčenog socijalnog dohotka nije samo pitanje priznavanja ove druge dimenzije proizvodnoga rada, nego je to ponajprije i pitanje o njegovoj emancipaciji od sfere proizvodnje vrijednosti i viška vrijednosti. U tome bi, da preuzmemo izraz od Gorza, "samo neuvjetovanost dohotka mogla sačuvati neuvjetovanost djelatnosti koje čitav svoj smisao nemaju drugdje dolje od izvršenju sebe samih" (Gorz, 1997., pp. 143-144).

ii) Prema režimu neprestane inovacije i prema međunarodnoj podjeli rada zasnovanoj na kognitivnim načelima

Ubrzanje ritma inovacije drugo je obilježje prijelaza na kognitivni kapitalizam. Nazočimo uspostavljanju "režima neprestane inovacije" (Paulré, 2000.) u kojem se glavni izvor kompetitivnosti ne nalazi u tehnologijama inkorporiranim u fiksnom kapitalu, nego u sposobnostima radne snage kadre da ovlada dinamikom stalnoga mijenjanja i neprekidnog obnavljanja znanja podvrgnutoga brzom zastari. Ta evolucija ključno utječe na lokalizaciju tvrtki i na genezu međunarodnih specijalizacija. Tako su hegemonija intelektualnoga rada i primat kognitivne logike u novoj međunarodnoj podjeli rada potvrđeni mobilnošću kapitala: prostori

u teškoćama oni su neotajlorističkog tipa zbog njihove ranjivosti u ekstremnoj prevrtljivosti kapitala. Suprotno tome, djelatnosti intenzivnoga znanja mnogo su čvršće teritorijalno povezane, jer u tom slučaju kapital ovisi o bazenu intelektualnoga i nematerijalnoga rada, koji prethodi aktivnosti tvrtki i koncentriran je uglavnom u metropolama. Ukratko, u novoj međunarodnoj podjeli rada zasnovanoj na kognitivnim načelima, determinantni čimbenik dugoročne kompetitivnosti nekoga teritorija sve više ovisi o “zalihama” (stock) intelektualnoga rada koji se sam može kooperativno mobilizirati. U tom okviru, “logika eksploatacije komparativnih prednosti povlači se u korist zadržavanja, na dotičnom teritoriju, elemenata monopola ili apsolutnih prednosti u specifičnim kompetencijama” (Mouhoud, 2003, p. 128). Polet kognitivnog kapitalizma ide tako uporedno s nesnosnom tendencijom prema geografskoj polarizaciji razvitka između regija i nacija, a to neke nerazvijene zemlje, one kojima najviše nedostaje kvalificirani rad, može osuditi na stvarnu “prisilnu nepovezanost”.

Ta je tendencija to jača, što patentiranje živoga i biotehnoška revolucija sada dopuštaju tvrtkama sa sjevera da besplatno prisvajaju genetske resurse i tradicionalna znanja juga, zamjenjujući uz to “novim robama” brojne proizvode koji su se tradicionalno izvozili iz zemalja u razvoju. Zacijelo, nismo više pred jednoznačnim procesom: na isti način na koji neke faze proizvodnje mogu biti relokalizirane u razvijenim regijama, neke su funkcije upravljanja i koncipiranja de-lokalizirane prema zemljama juga ili starog socijalističkog bloka, koje raspoložu značajnim rezervoarima intelektualne radne snage. Logika dekolonizacije zasnovane na redukciji troškova radne snage može se tako kombinirati s novom logikom kognitivne podjele rada (Lebert i Vercellone, 2003.).

iii) Prerada prava intelektualnoga vlasništva, inovacija i akumulacija znanja: proturječna logika ?

Polet kognitivnoga kapitalizma poremetio je osnove sustava prava intelektualnoga vlasništva i regulacije istraživanja koji su naslijeđeni od industrijskoga kapitalizma. Ta je evolucija pogodovala dvjema glavnim tendencijama:

- prva nastoji zamagliti granice između osnovnih i primijenjenih istraživanja, što se vidi poglavito u industriji softvera i biotehnoškoj industriji. Ta evolucija omogućuje da se razumiju dosad nepoznati (i dosad nezamislivi) oblici privatizacije znanja i živoga (franc. *le vivant*) uz uvjet da se općenito oslabe kriteriji patentiranja, osobito dopuštajući da se rastegnu granice između otkrića i invencije (Coriat, 2002.).
- druga je način na koji u ekonomiji zasnovanoj na rasprostranjenoj intelektualnosti upotreba informacijskih i komunikacijskih tehnologija u brojnim

područjima destabilizira sustav prava intelektualnoga vlasništva. To pogoduje istodobno oblicima horizontalne kooperacije i razmjeni znanjā zasnovanih na nerobnoj logici, kao što pokazuje primjer slobodnoga softvera.

Problematika jačanja sustava prava intelektualnoga vlasništva i njegovo proširenje na živo i na rezultate fundamentalnih istraživanja također su presudni za aktualnu regulaciju kognitivnoga kapitalizma.

Ta je prerada prava intelektualnoga vlasništva opravdana time što je, u sektorima s intezivnim znanjem, glavnina troškova fiksna i što je sadržana u investicijama za istraživanje i razvitak tvrtki. Zapravo, u većini slučajeva ta politika obrnuto odgovara stvaranju pozicionih renti i strategiji koja ima svrhu podčiniti javni sektor istraživanja privatnom sektoru i robnoj logici.

Ta je teza to relevantnija, što je poticajni karakter patenata za proizvodnju znanja daleko od toga da bude potvrđen i što je aktualna prerada prava intelektualnoga vlasništva prije kočnica inovacije i kumulativne dimenzije vezane uz ekonomiju znanja. Tri glavna argumenta potvrđuju naše tumačenje:

- Glavnina fiksnih troškova istraživanja prethodi onima u centrima za istraživanje i razvitak tvrtki. Zapravo, uvjeti za istraživanje i inovacije sve su više kolektivni i, u konačnici, ovisni o kvaliteti i gustoći radne snage formirane u sustavu javne naobrazbe. Pritom, veliki dio patenata koje drže tvrtke nisu neposredan proizvod njihovih napora istraživanja i razviku, nego su rezultat istraživanja koje su razvile javne institucije ili krađe znanja tradicionalnih zajednica (Shiva, 2002.).
- Pogrešno je zaključivati da se cjelina inovacija ili sada patentiranih “otkrića” nikada ne bi pojavila bez patentne zaštite (Mansfield, 1986.). Osim toga, veliki broj patenata nema drugu svrhu, nego spriječiti rivalska istraživanja i inovacije u određenim međuprostorima djelatnosti. Ta strategija “zasićenja” ili “poplave” patenata počiva na multiplikaciji, ponekad osnovnih znanja. Ona dovodi do “ekscenčnih situacija privatizacije u smislu da izaziva usporavanje ritma stvaranja novih znanja i do formiranja dominantnih pozicija koje imaju antikompetitivni učinak” (CGD, 2002., p. 155).
- Ne postoji dokazana korelacija između postojanja i širine prava intelektualnoga vlasništva i poticanja inovacija. Još bolje, pravosudne odluke koje su, u osamdesetim godinama 20. stoljeća u SAD, ojačale patentnu zaštitu softvera smanjile su inovaciju (Clement, 2003.) i prouzročile pad R&D u industrijama i tvrtkama koje su deponirale najviše patenata (Besen i Maskin, 2000.). Isto je tako u farmaceutskoj industriji glavni razlog koji je doveo do zahtjeva za povećanom zaštitom bio prije u potrebi da se povećaju troškovi imitacije, u kontekstu koji je od sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća obilježen padom inovacijskoga ritma.

Ukratko, čini se da je jačanje sustava intelektualnih prava, čak i kada trka za patentima predstavlja spasonosni ulog za neke tvrtke, u mnogim aspektima, mehanizam koji blokira optičaj i proizvodnju znanja.

Zaključak

Pojava kognitivnog kapitalizma podudarna je s prekidom brojnih tendencija koje su obilježavale režim proizvodnje i regulacije ekonomije znanja proizišle iz prve industrijske revolucije. Ta je promjena daleko od toga da izbriše proturječnosti i antagonizme, jer ih premješta i u stanovitoj mjeri pogoršava njihov ulog, osobito na tri bitne razine:

- Intelektualni i nematerijalni rad postaje glavni izvor vrijednosti, zamjenjujući kriterije proizvodnosti po obujmu i vremenu neposrednoga rada svojstvene industrijskome kapitalizmu. Znanja utjelovljena u radu zauzimaju pretežito mjesto u odnosu na znanja utjelovljena u fiksnome kapitalu, potičući rekompoziciju konceptualnog i izvedbenog rada, djelatnosti proizvodnje i inovacije. U tome okviru možemo tvrditi da tradicionalna suprotnost mrtav rad /živi rad, svojstvena industrijskom kapitalizmu, ustupa mjesto novome obliku antagonizma, onome između “mrtvoga znanja” kapitala i “živoga znanja” rada. Reafirmacija primata živoga znanja mogla bi dovesti do ponovnog javljanja napetosti koje navode na autodeterminaciju organizacije rada i društvenu svrhovitost proizvodnje. Kapitalova regulacija tih napetosti između znanja i moći pridonosi objašnjenju zbog čega je put prema neizvjesnosti i individualizaciji najamnog odnosa bio povlašten, i to usprkos njegovom proturječju s djelotvornim upravljanjem proizvodnjom znanja, s obzirom na njegovu kolektivnu dimenziju.
- Privatizacija znanja i živog sve više zaoštava proturječnost između društvenoga karaktera proizvodnje i privatnoga karaktera prisvajanja. Postoji situacija koja protuslovi i samim načelima na kojima su osnivači ekonomskoga liberalizma opravdavali uspostavu i učinkovitost poretka konkurencije. Odsad je stvaranje vlasništva ono što čini da se pojavi rijetkost. Radi se o onome što su Karl Marx, ali i David Ricardo, kvalificirali kao strategiju koja cilja prema prisilnom održavanju primata razmjenske vrijednosti, nasuprot bogatstvu koje ovisi o izobilju i upotrebnim vrijednostima. Ti perverzni učinci novih prava intelektualnoga vlasništva to su teži, što njihovo širenje na zemlje juga naglašava učinke dominacije i tendencije polarizacije, u okrilju svjetske ekonomije.

Konačno, neizvjesnost i individualizacija najamnoga odnosa, destabilizacija kolektivnih usluga države blagostanja, baš kao i pretjeranost privatizacije znanja vezana uz jačanje prava intelektualnoga vlasništva, čine da se aktualna regulacija kognitivnog kapitalizma predstavlja ne samo kao model društvene regresije, nego i kao potencijalna prepreka razvitku ekonomije zasnovane na znanju. Još više, moglo bi se tvrditi da se logika kognitivnog kapitalizma suprotstavlja logici ekonomije zasnovane na znanju, mijenjajući u svoju suprotnost reduktivni smi-

sao svojstven pojmu ekonomije znanja koja apstrahira društvene odnose kojih je sastavni dio. Time želimo označiti dinamiku transformacije kojom bi se društvo znanja, konstitutivna moć mnoštva, stvarno emancipiralo od kapitalističke logike koja ga uokviruje, i kojem bi oslabilo potencijal emancipacije svojstven ekonomiji zasnovanoj na znanju i demokraciji *generalnoga intelekta*.

BIBLIOGRAFIJA

1. Aglietta M. (1976.), *Régulation et crises du capitalisme*, Calmann Lévy, Paris.
2. Becker G.S., Murphy K.M. (1992.), "The division of labour, coordination costs, and knowledge", *Quarterly Journal of Economics*, vol.107, n°4, pp.1137-1160.
3. Bessen J., Maskin E. (2000.), "Sequential innovation, patents and imitation", Document de Travail, MIT, Department of Economics, n°00-01.
4. Boyer, R. (2002.), *La croissance, début de siècle*, Albin Michel, Paris.
5. Castells M. (1998.), *La société en réseaux*, Fayard, Paris.
6. Clot Y. (2002.), *La fonction psychologique du travail*, PUF, Paris.
7. CGP (2002.), *La France dans l'économie du savoir*, La Documentation Française, Paris.
8. Clement D. (2003.), "Du mythe de la nécessité des brevets pour susciter l'innovation", *L'Economie Politique*, n°19, pp.9-24.
9. Coriat B., Orsi F. (2003.), "Droits de propriété intellectuelle, marchés financiers et innovation : une configuration soutenable ?", *La Lettre de la Régulation*, n°45.
10. Dockès P., Rosier B. (1988.), *L'histoire ambiguë*, PUF, Paris.
11. Foray D. (2000), *L'économie de la connaissance*, La Découverte, coll. Repères, Paris.
12. Freeman C., Perez C. (1986.), "The diffusion of technical innovations and changes of techno-economic paradigm", Document de Travail, University of Sussex, SPRU.
13. Gorz A. (2003.), *L'immatériel : connaissance, valeur et capital*, Galilée, Débats, Paris.
14. Howitt P. (1996.), *The implications of knowledge-based growth for micro-economic policies*, University of Calgary Press, Calgary.
15. Lebert D., Vercellone C. (2004.), "L'économie de la connaissance entre économie et histoire", in *Cahiers lillois d'économie et de sociologie*, pp. 17-39

16. Lorino P. (1993.), "Au risque de l'éclatement social", *Le Monde Diplomatique – Manière de Voir*, n°18.
17. Lucas R. (1988.), "On the mechanism of economic growth", *Journal of Monetary Economics*, vol.22, n°1, pp.3-42.
18. Mansfield E. (1986.), "Patents and innovation: an empirical study", *Management Science*, vol.32, n°2, pp.173-181.
19. Mistral J. (1986.), "Régime international et trajectoires nationales", in R. Boyer (dir.), *Capitalismes fin de siècle*, PUF, Paris.
20. Monnier JM, Vercellone C. (2006.) "Travail et protection sociale à l'âge du capitalisme cognitif : la proposition du revenu social garanti" in Dang A.-T., Outin J.-L. et Zajdela H. (eds.), *Travailler pour être intégré? Mutations des relations entre emploi et protection sociale*, Paris, CNRS Editions, septembre 2006., pp. 199-217.
21. Mouhoud E.M. (2003.), "Division internationale du travail et économie de la connaissance", in C. Vercellone (dir.), *Sommes-nous sortis du capitalisme industriel?*, La Dispute, Paris.
22. OCDE, (2003.) *Science, technologie et industrie : Tableau de bord de l'OCDE 2003*, OCDE
23. Paulré B. (2000.), "De la *New Economy* au capitalisme cognitif", *Multitudes*, n°2, pp.25-42.
24. Romer P.M. (1990.), "Endogenous technological change", *Journal of Political Economy*, vol.98, n°5, part. 2, pp. S71-S102.
25. Shiva V. (2002.), *La biopiraterie, ou le pillage de la nature et de la connaissance*, Alias, Paris
26. Thompson E.P. (1988.), *La formation de la classe ouvrière anglaise*, Gallimard – Le Seuil, Paris.
27. Veltz P. (2000.), *Le nouveau monde industriel*, Gallimard, Paris.
28. Vercellone C. (dir.) (2003.), *Sommes-nous sortis du capitalisme industriel*, La Dispute, Paris
29. Vercellone C. (2004.), "Division internationale du travail, propriété intellectuelle et politiques de développement à l'heure du capitalisme cognitif", in *Géographie, Economie et Société*, 6, pp. 359-381.
30. Vercellone C. (2006.) (ed), *Capitalismo cognitivo*, Manifestolibri.
31. Vercellone C. (2006.a), From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism, in *Historical Materialism*, forthcoming, Winter Hiver 2007.